

ساخت و اعتباریابی پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چندبعدی بر مبنای متون اسلامی

محمد احمدی آخوومه*^۱، سوسن سهامی^۲، ژاله رفاهی^۳، بابک شمشیری^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۹/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۱/۲۱

چکیده

هدف این پژوهش ساخت و اعتباریابی پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چندبعدی بر مبنای تعالیم اسلام است. روش پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی است و پرسشنامه‌ی محقق ساخته را ۵۳۴ نفر از دانشجویان کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت که به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده بودند، پاسخ دادند. در ساخت پرسشنامه از قرآن و تفاسیر آن استفاده شده و پرسشنامه‌ی نهایی پس از سه مرحله اجرا و ارزیابی تهیه شده است. به منظور بررسی روایی از روش‌های روایی صوری، محتوایی و روایی سازه (روایی همگرا با پرسشنامه‌ی مقیاس مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا، تحلیل عاملی و همبستگی ابعاد با کل پرسشنامه) استفاده شد. پس از احراز روایی محتوا و بررسی دو شاخص بارتلت و KMO پرسشنامه مورد تحلیل عاملی با روش مولفه‌های اصلی و چرخش واریمکس قرار گرفت که نتایج حاکی از وجود چهار بعد مسئولیت در برابر خدا، خود(مراقبه)، جامعه و طبیعت است. روایی همگرا نشان‌دهنده‌ی همبستگی نمره‌ی کل پرسشنامه با مقیاس مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا در سطح خوب و معنادار است. اعتبار کل پرسشنامه با روش‌های تنصیف و ضریب آلفای کرونباخ به ترتیب ۰/۶۳ و ۰/۸۶ حاکی از پایا بودن پرسشنامه است. یافته‌ها نشان‌دهنده‌ی کارایی و کفایت پرسشنامه می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چندبعدی اسلامی، روایی محتوا، روایی سازه، اعتبار.

۱- کارشناسی ارشد مشاوره، اداره کل آموزش و پرورش استان فارس.

۲- دکترای جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، گروه مشاوره، مرودشت، ایران.

۳- دکترای مشاوره، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، گروه مشاوره، مرودشت، ایران.

۴- دکترای فلسفه تعلیم و تربیت، هیات علمی دانشگاه شیراز.

* نویسنده‌ی مسئول مقاله، ahmadisee@yahoo.com

مقدمه

در روانشناسی و مشاوره یکی از مفاهیم مهم و اصلی مسئولیت‌پذیری^۱ می‌باشد. به طوری که نظریه‌ای مانند واقعیت‌درمانی^۲ بیماری‌های روانی را ناشی از عدم مسئولیت‌پذیری می‌داند و هدف اصلی بسیاری از سیستم‌های درمانی قادر ساختن افراد به پذیرفتن آزادی و مسئولیت‌پذیر کردن است (کوری^۳، ترجمه‌ی سیدمحمدی، ۱۳۸۷). واژه‌ی مسئولیت‌پذیری در نظریه‌های مختلف روانشناسی معنای خاصی دارد و هر روانشناس بر اساس دیدگاهی که از ماهیت انسان دارد، به آن پرداخته است. گلاسر^۴ در واقعیت‌درمانی مسئولیت‌پذیری را توانایی برآورده کردن نیازهای شخصی، در صورتی که فرد دیگران را از برآورده شدن نیازهایشان محروم نکند، معرفی می‌کند (گلاسر، ترجمه‌ی مرتضوی، ۱۳۸۰). الیس^۵ در دیدگاه منطقی-هیجانی^۶ خود یکی از اهداف درمان را ایجاد مسئولیت در فرد می‌داند و معتقد است برای اینکه فرد مسئولیت‌پذیر شود، باید بر روی شناخت او کار کرد (پروچسکا و نورکراس^۷، ترجمه‌ی سیدمحمدی، ۱۳۸۵). در گشتالت‌درمانی^۸ مسئولیت‌پذیری تنها به توانایی خویش جهت انتخاب کردن است (شارف^۹، ترجمه‌ی فیروزبخت ۱۳۸۱). وجودگرایان^{۱۰} مسئولیت‌پذیری را متعلق بودن انتخاب‌ها به خودمان و برخورد صادقانه با آزادی می‌دانند (کوری، ترجمه‌ی سیدمحمدی، ۱۳۸۷) بنابراین در روانشناسی مسئولیت-پذیری یعنی قابلیت پذیرش، پاسخگویی و به عهده گرفتن کاری که از کسی درخواست می‌شود و شخص حق دارد که آن را بپذیرد یا رد کند (رفعتیان، ۱۳۸۵).

در دین اسلام مسئولیت‌پذیری اهمیت و جلوه خاصی دارد. البهی در مورد مسئولیت انسان می‌گوید: از نظر اسلام انسان به واسطه‌ی عقل و ادراک مسئول اعمال خویش است. احساس مسئولیت پاسخ به این سوال درونی است که آیا آدمی آنگونه که شایسته است، هماهنگ با قابلیت‌ها و ویژگی‌های فطری و طبق عهده‌ی که با خدا بسته رفتار کرده است؟ در پرتو توانایی آزادی و اختیار، انسان باید خود را موظف و ملزم به انجام خوبی‌ها و اجتناب از بدی‌ها ببیند و منشأ چنین احساس مسئولیتی حالات فطری آدمیان است (علوی، ۱۳۸۶). مسئولیت‌پذیری در تعلیم و

-
- 1 responsibility
  - 2 reality therapy
  - 3 Curey
  - 4 Glasser
  - 5 Elies
  - 6 rational ° emotive theory
  - 7 Prochaska-norkross
  - 8 gestalt theory
  - 9 Sharf
  - 10 existentialist theory

تربیت به‌عنوان یک اصل تربیتی معرفی شده و فرد در قبال شرایط به‌جای پیروی از فشارهای بیرونی از الزامات درونی تبعیت می‌کند، این پیروی از الزامات درونی را احساس مسئولیت یا احساس تکلیف می‌دانند(باقری، ۱۳۸۷). در دین اسلام این واژه با تکلیف و وظیفه مترادف آورده شده است و کلمه‌ی حق ارتباط بسیار نزدیکی با مسئولیت دارد. به‌طوری‌که با بررسی حقوق مختلف اشیا و افراد می‌توان به مسئولیت در قبال آنها رسید(مهرآذر، ۱۳۸۷). مسئولیت در قرآن، به بار سنگین تشبیه شده است. خداوند می‌فرماید: وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى... هیچ گناهکاری بار گناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد. در این آیه «وزر» به معنی سنگینی است و در برخی از تفاسیر به معنای گناه و مسئولیت نیز آمده است. در روز رستاخیز هر کس مسئول پاسخگویی به اعمال خویش است. همچنین خداوند در قرآن می‌فرماید: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا(سوره اسراء، آیه ۳۶۹): از آنچه نمی‌دانی پیروی نکن؛ چرا که گوش و چشم و دل‌ها همه مسئولند. پیامبر اسلام(ص) می‌فرماید: کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیت: افراد مسئول یکدیگرند و در مسئولیت‌های یکدیگر شریک هستند. امام علی(ع) رابطه‌ی مسئولیت با دین اسلام را اینگونه معرفی می‌کند: اسلام را چنان می‌شناسانم که پیش از من کسی آنگونه معرفی نکرده باشد. اسلام همان تسلیم در برابر خدا و تسلیم همان یقین داشتن است. یقین، اعتقاد راستین و باور راستین همان اقرار درست و اقرار درست، انجام مسئولیت‌ها است و انجام مسئولیت‌ها همان عمل کردن به احکام دین است(دشتی، ۱۳۷۵). در اسلام، انسان به‌واسطه‌ی داشتن فطریات و قوه‌ی تشخیص عقل و آزادی قدرت انتخاب دارد. هر انسانی در قبال انتخاب‌های خود مسئول است. او با انتخاب‌های خود در برابر سایر انسان‌ها نیز مسئول است؛ چرا که یک انتخاب درست یا نادرست در تغییر مسیر زندگی دیگران نیز موثر است و او در قبال خداوند نیز درباره‌ی چگونگی و نحوه‌ی استفاده از این امتیازات و سایر نعمات مسئول است(صالحی و همکاران، ۱۳۸۷).

بنابراین می‌توان گفت که مسئولیت‌پذیری در دین اسلام امانتی الهی است که به‌صورت نوعی التزام درونی برای احترام به حقوق خود و دیگران جلوه‌گر می‌شود(احمدی آخورمه و همکاران، ۱۳۹۱). در کشور ما برای بررسی مسئولیت‌پذیری افراد، یکی از خرده‌مقیاس‌های پرسشنامه‌ی روانشناختی کالیفرنیا مورد استفاده قرار می‌گیرد. این خرده‌مقیاس دارای ۴۲ پرسش است که از بین ۴۶۲ پرسش نهایی این پرسشنامه استخراج می‌شود(شمشیری نیا، ۱۳۸۸). با توجه به اینکه پرسشنامه‌ای مستقل و بومی که با شرایط اجتماعی و اسلامی مطابقت داشته باشد، وجود ندارد و همچنین مهم‌ترین و اصلی‌ترین بعد مسئولیت انسان با توجه به آیات و روایات اسلامی یعنی مسئولیت انسان در برابر خدا در پرسشنامه‌ی کالیفرنیا مورد غفلت قرار گرفته است، ضرورت دارد که پرسشنامه‌ای

معتبر و اسلامی در این موضوع طراحی و ساخته شود. در این پژوهش به سوالات زیر پاسخ داده می‌شود.

- ۱- آیا پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی از روایی محتوا برخوردار است؟
- ۲- آیا پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی از روایی سازه برخوردار است؟
- ۳- آیا پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی از اعتبار برخوردار است؟
- ۴- آیا پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی با پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا همبستگی دارد؟

روش تحقیق

روش تحقیق پیمایشی بوده و جامعه‌ی آماری، تمامی دانشجویان کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت در سال تحصیلی ۱۳۹۱-۱۳۹۰ می‌باشند. نمونه‌گیری به روش خوشه‌ای براساس رشته‌های تحصیلی دانشجویان بوده، براساس لیست کلاس‌های دانشگاه چند کلاس به صورت تصادفی انتخاب و تمامی دانشجویان هر کلاس به پرسشنامه پاسخ داده‌اند. حجم نمونه ۵۳۴ نفر می‌باشد.

شیوه اجرا

الف- جمع‌آوری داده‌ها و فیش برداری: با توجه به اینکه مبنای اصلی طراحی پرسشنامه آیات قرآن مجید و تفاسیر آن بوده، برای تعریف عملیاتی مسئولیت‌پذیری اسلامی از تفاسیر قرآن استفاده شده و تفاسیری که با رویکردی اجتماعی آیات را بررسی کرده‌اند، مورد توجه بیشتری قرار گرفته‌اند. منظور از مسئولیت‌پذیری ابعادی است که در تهیه‌ی پرسشنامه لحاظ شده است (نوبین، شریعتی، ۱۳۴۶؛ نمونه، مکارم شیرازی ۱۳۷۴؛ هدایت، مترجمان ۱۳۷۷؛ احسن الحدیث، قرشی ۱۳۷۷؛ نور، قرائتی ۱۳۸۳؛ پرتوی از قرآن، طالقانی ۱۳۶۲؛ تفسیرالمیزان، موسوی همدانی، ۱۳۷۴).

ب: بررسی و جستجو در تفاسیر قرآنی با کلمات کلیدی: از کلمات کلیدی مانند حقوق، مسئولیت و تکلیف استفاده شده است.

ج: دسته‌بندی حقوق و مسئولیت انسان در برابر آنها.

د: اکتشاف ابعاد مسئولیت انسان‌ها.

مجموعه اطلاعات جمع‌آوری شده در این قسمت چهار مقوله مسئولیت در برابر خداوند، دیگران و جامعه، طبیعت و خود را تشکیل می‌دهند که هر کدام از ابعاد دارای مستندات قرآنی می‌باشد.

ب- تهیه‌ی پرسشنامه‌ی ۹۸ سوالی: در این مرحله با ترکیب تصادفی سوالات هر بعد یک پرسشنامه‌ی ۹۸ سوالی تهیه گردید که به شیوه‌ی لیکرت هر پرسش دارای ۵ طیف پاسخ بود که از فوق‌العاده موافقم، کاملاً موافقم، موافقم، مخالفم و فوق‌العاده مخالفم تشکیل شده بود. البته چون

تعدادی از سئوالات رفتار فرد در موقعیت‌های مختلف را می‌سنجید، در پاسخنامه از قیده‌های همیشه، اغلب، گاهی اوقات، به ندرت و هرگز استفاده شد و با توجه به نوع سوال از جنبه‌ی مثبت یا منفی بودن، نمرات از ۰ تا ۴ در نظر گرفته شده است.

ج- مراحل ارزیابی و اجرای پرسشنامه:

۱- اجرای پرسشنامه ۹۸ سوالی با گروه نمونه‌ی ۳۰۰ نفری: پس از جمع‌آوری اطلاعات مربوط به پاسخ‌های دانشجویان و تجزیه و تحلیل آماری ۲۳ مورد از سوالات ناهمخوان و ضعیف حذف شدند. مبنای حذف سوالات براساس تحلیل عاملی بوده و گویه‌های حذف شده در هیچ یک از مولفه‌ها جای نگرفتند.

۲- اجرای پرسشنامه با گروه نمونه‌ی ۱۷۵ نفری: بعد از تحلیل عاملی و بررسی اعتبار گویه‌های پرسشنامه‌ی ۷۵ سوالی، ۲۰ سوال که بالاترین بار عاملی را بر روی هر عامل داشتند، به‌عنوان پرسشنامه‌ی اصلی مشخص شدند. در این قسمت نیز مبنای حذف گویه‌های ضعیف تحلیل عاملی بوده است. تعدادی از سوالات در هیچ از مولفه‌ها قرار نمی‌گرفتند.

۳- اجرای پرسشنامه‌ی ۲۰ سوالی با گروه نمونه‌ی ۵۹ نفری: برای بررسی روایی همگرا ۵۹ نفر از دانشجویان پرسشنامه‌ی نهایی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی را به‌همراه پرسشنامه‌ی مقیاس مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا پاسخ دادند که نتایج حاکی از همبستگی بالا در سطح معناداری ۰/۰۱ می‌باشد.

یافته‌ها

پرسش اول: آیا پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی از روایی محتوا برخوردار است؟ ابتدا همه‌ی آیات قرآن کریم که مرتبط با بحث مسئولیت‌پذیری بودند، مشخص شدند که در جدول زیر از هر موضوع یک آیه به‌عنوان نمونه آورده شده است. سپس آیات با توجه به موضوع و محتوی دسته‌بندی گردیده که ۴ بعد از آنها استخراج شد. برای بررسی روایی صوری از نظر کارشناسی اساتید مشاوره، روانشناسی، جامعه‌شناسی و فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی استفاده گردید که اشکالات وارده به سوالات طرح شده، مرتفع گردید.

جدول ۱- ابعاد و شاخص ها و معرف‌های مسئولیت‌پذیری

گویه (سئوال)	معرف	شاخص	ابعاد استخراج شده	مستندات از آیات قرآن
۱-۴-۸-۹-۱۱-۱۳-۱۵	خواندن نماز، روزه گرفتن، توکل به خدا عمل به قرآن، انجام حج، کسب روزی حلال، ترک اعمال نهي شده	انجام فرایض دینی و ترک محرمات	مسئولیت در برابر خداوند	- نماز: «نماز را بر پا دارید و زکات را ادا کنید». بقره (آیه ۱۱۰) - حج: «و برای خدا بر مردم است که آهنگ خانه (او) کنند آنها که توانایی رفتن به سوی آن دارند. آل عمران (آیه ۹۷) - روزه: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید روزه بر شما نوشته شده است ... بقره (آیه ۱۸۴- ۱۸۳) - توکل به خدا: اما هنگامی که تصمیم‌گیری بر خدا توکل کن، زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد. آل عمران (آیه ۱۵۹). ° ترک محرمات: «از تو در باره شراب و قمار سؤال می‌کنند بگو در این دو، گناه بزرگی است و ... بقره (آیه ۲۱۹) - قرآن: «این (قرآنی که بر تو وحی شده) مایه یادآوری تو و قوم توست و بزودی مورد سؤال قرار خواهید گرفت که با این برنامه الهی و این وحی آسمانی چه کردید. زخرف (آیه ۴۴) - کسب روزی حلال: «انسان باید به غذای خویش بنگرد» عبس (آیه ۲۴)
۲-۱۷-۱۳	استفاده صحیح از اعضای بدن، مشورت کردن، دقت در صحبت کردن،	توجه به رشد و تعالی خود، مراقبت از خود	مسئولیت در برابر خود(مراقبه)	- مشورت: در کارها با آنها مشورت کن و ... آل عمران (آیه ۱۵۹) - مواظبت از بدن: «در راه خدا انفاق کنید و خود را به دست خود به هلاکت نیفتانید . بقره (آیه ۱۹۵) - سخن بیهوده: و بعضی از مردم، سخنان باطل و بیهوده را خریداری می‌کنند تا (خلق خدا را) از روی جهل و نادانی، از راه خدا گمراه سازند... لقمان (آیه ۶)

۳-۲-۱۹-۱۰-۷-۶	رعایت حق همسایه، انفاق و توجه به فقرا، نداشتن سوءظن، در نظر گرفتن منافع دیگران، پذیرفتن مسئولیت گناه و اشتباه خود، احترام به دیگران	جلوگیری از آسیب به دیگران، توجه به رشد و پیشرفت جامعه و دیگران همراه با رشد خود، آسیب نرساندن به دیگران	مسئولیت در برابر دیگران و جامعه	- همسایگان: «نیکی در حق همسایگان نزدیک» می‌کند در باره همسایگان دور» سفارش می‌کند نسا (آیه ۳۶ حسن ظن: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری از گمانها بپرهیزید، چرا که بعضی از گمانها گناه است. حجرات (آیه ۱۲) انفاق: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید از اموال پاکیزه‌ای که به دست آورده‌اید و از آنچه از زمین برای شما خارج کرده‌ایم انفاق کنید... بقره (آیه ۲۶۷) قبول مجازات: «هر کس خطا یا گناهی مرتکب شود و آن را به گردن بیگانه‌ای بیفکند، بهتان و گناه آشکاری انجام داده است... نسا (آیه ۱۱۲) - احترام به دیگران: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هنگامی که به شما گفته شود: مجلس را وسعت بخشید (و به تازه واردها جا دهید) وسعت بخشید... مجادله (آیه ۱۱) - توجه به منافع دیگران: «اموال یکدیگر را در میان خود به باطل و ناحق نخورید برای خوردن قسمتی از اموال مردم به گناه و بخشی از آن را به قضات ندهید. بقره (آیه ۱۸۸)-
۱۸-۱۶-۱۳-۵	توجه و مواظبت از گیاهان و جانوران، همکاری در کاهش آلودگی محیط زندگی	احساس مسئولیت نسبت به محل زندگی و طبیعت، توجه به زندگی موجودات زنده	مسئولیت در برابر محیط	جلوگیری از فساد و آلودگی در زمین: «و لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا؛ در زمین، پس از اصلاح آن فساد مکنید». (اعراف: ۸۵) مواظبت از محیط طبیعی: اوست آن کس که آنچه در زمین است، همه را برای شما آفریده ... بقره آیه ۲۹]

پرسش دوم: آیا پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی از روایی سازه برخوردار است؟ برای بررسی روایی سازه‌ای پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری چند بعدی از روش‌های تحلیل عامل‌ها، همبستگی نمره ابعاد و عامل‌ها با نمره کل و روایی همگرا استفاده گردید.

تحلیل عامل: در مرحله‌ی نخست برای بررسی مناسب بودن داده‌های گردآوری شده از دو آزمون KMO^۱ و بارتلت^۲ استفاده گردید که مقدار KMO برای ماتریس همبستگی پرسش‌ها ۰/۸۶ و مقدار آزمون بارتلت درخصوص کفایت محتوای پرسشنامه ۳۴۲۶/۸ در سطح $P < 0.0001$ معنادار بود. پس از اطمینان از دو شاخص بالا با استفاده از تحلیل عامل به شیوه‌ی مولفه‌های اصلی گویه‌های پرسشنامه مورد تحلیل عاملی قرار گرفت که بهترین ترکیب محتوایی با توجه به نمودار اسکری و درصد واریانس‌ها ماتریس ۴ عاملی بود. پس از چرخش ماتریس عامل‌های پرسشنامه به شیوه‌ی متعامد (واریمکس) محتوای هر یک از عامل‌ها بر پایه‌ی بار عاملی هر پرسش مشخص گردید و پس از بررسی گویه‌های هر عامل توسط اساتید نامگذاری عامل‌ها صورت پذیرفت. مقادیر ویژه در هر

1 kaiser-meyer olkin

2 Bartlett test of sphericity

چهار عامل مشخص شد که بر روی هم $40/1\%$ واریانس مقیاس مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی را تبیین می‌کنند. به‌طوری‌که عامل اول (مسئولیت در برابر خداوند) با دارا بودن ۷ پرسش $20/87\%$ بیشترین مشارکت، گویه‌های عامل دوم (مسئولیت در برابر اجتماع) با ۶ پرسش $8/17\%$ و عامل سوم (مسئولیت در برابر طبیعت) با ۴ پرسش $5/93\%$ و عامل چهارم (مسئولیت در برابر خود (مراقبه) با ۳ پرسش $5/12\%$ در تبیین واریانس مقیاس مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی نقش داشته‌اند. بعد از تحلیل عاملی تعداد ۶ پرسش که بر روی هیچ یک از عامل‌ها دارای بار عاملی نبودند، از پرسشنامه حذف شدند.

جدول ۲- نتایج تحلیل عامل پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی با بار عاملی هر گویه به

روش چرخش واریمکس

گویه‌ها	عامل اول مسئولیت در برابر خداوند	عامل دوم مسئولیت در برابر اجتماع	عامل سوم مسئولیت در برابر طبیعت	عامل چهارم مسئولیت در برابرخود(مراقبه)
۹- وظیفه من است که روزه بگیرم. ۱۴- حلال بودن غذا برای من اهمیت زیادی دارد. ۱۱- دل که با خدا باشد، نماز خواندن ضرورتی ندارد. ۴- در صورتی که وضعیت مالی ام خوب شود، در اولین فرصت به حج می‌روم. ۸- چیزی که خداوند منع کرده را ترک می‌کنم، هرچند منافعی داشته باشد. ۱۵- آیتانی از قرآن را که می‌خوانم در زندگی به کار می‌گیرم. ۱- وقتی تصمیم به کاری می‌گیرم، به خدا توکل می‌کنم. ۳- اگر در جمعی نشسته باشم، برای تازه واردها جا باز می‌کنم. ۶- اکثر اوقات در مورد رفتار اطرافیان مثبت می‌اندیشم. ۲- کمک به افراد فقیر فامیل وظیفه هر فردی است. ۱۹- مسئولیت گناه و اشتباهاتم را می‌پذیرم. ۷- متعهدم برای همسایگانم آزار و اذیتی نداشته باشم. ۱۰- من در انجام وظایفم منافع دیگران را هم در نظر می‌گیرم. ۱۸- از کارهایی که باعث افزایش آلودگی هوا شود، پرهیز می‌کنم. ۱۲- حاضرم برای کاهش آلودگی هوا پیاده یا با وسیله‌ی نقلیه عمومی به کارهایم برسم. ۵- مواظبت از درختان وظیفه هر انسانی در جهان است. ۱۶- بعد از تفریح در طبیعت، زباله‌ها را جمع می‌کنم. ۱۳- سعی می‌کنم که سنجیده و به‌جا صحبت کنم. ۲۰- موقع انجام کارهای مهم از چند نفر نظر خواهی می‌کنم. ۱۷- هنگام صحبت با والدینم احترام آنها را نگه می‌دارم.	۰/۷۹ ۰/۶۷ ۰/۶۶ ۰/۶۶ ۰/۶۳ ۰/۶۱ ۰/۵۶ ۰/۶۶ ۰/۶۲ ۰/۵۹ ۰/۵۷ ۰/۵۲ ۰/۴۹	۰/۶۸ ۰/۶۶ ۰/۶۴ ۰/۶۰	۰/۶۹ ۰/۶۷ ۰/۵۱	
ارزش ویژه	۵/۸۴	۲/۲۹	۱/۶۶	۱/۴۳
واریانس	۲۰/۸۷	۸/۱۷	۵/۹۳	۵/۱۲
واریانس کل	۴۰/۱			

برای بررسی روایی سازه از روش همبستگی نمره عامل‌ها و ابعاد با نمره کل نیز استفاده شد که ضریب همبستگی پیرسون مربوط به هر عامل در جدول ۳ با معناداری در سطح ۰/۰۱ آورده شده است.

جدول ۳- همبستگی بین ابعاد با نمره کل پرسشنامه مسئولیت پذیری چند بعدی اسلامی

ابعاد	خدا	جامعه	طبیعت	خود	نمره کل
مسئولیت در برابر خدا	۱				
مسئولیت در برابر اجتماع	.۳۵**	۱			
مسئولیت در برابر طبیعت	.۲۵**	.۴۲**	۱		
مسئولیت در برابر خود	.۲۳**	.۳۳**	.۲۴**	۱	
نمره کل	.۸۱**	.۷۵**	.۶۴**	.۵۰**	۱

$p < .01$ **

پرسش سوم: آیا پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی از اعتبار برخوردار است؟ برای بررسی اعتبار از روش‌های تنصیف کردن و ثبات درونی به شیوهی آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب اعتبار برای کل پرسشنامه بر اساس آلفای کرونباخ ۰/۸۴ به دست آمد و با استفاده از روش تنصیف کردن همبستگی دو نیمه معادل ۰/۶۳ می‌باشد و اعتبار هر بعد از پرسشنامه در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴- ضرایب آلفای کرونباخ برای ابعاد پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی

ابعاد مسئولیت‌پذیری	خدا	اجتماع	طبیعت	خود(مراقبه)
مقدار آلفا	۰/۸۰	۰/۷۲	۰/۶۵	۰/۵۳

پرسش چهارم: آیا پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی با پرسشنامه مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا همبستگی دارد؟

برای بررسی روایی همگرا، پرسشنامه ۲۰ سوالی مسئولیت‌پذیری چند بعدی اسلامی با پرسشنامه‌ی مقیاس مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا به‌طور همزمان بر روی گروه نمونه‌ی ۵۹ نفری اجرا گردید که نتایج آن در جدول ۵ آورده شده است.

جدول ۵- ضریب همبستگی پیرسون بین نمرات پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی و نمرات

مقیاس مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا

تعداد نمونه	ضریب همبستگی پیرسون	سطح معناداری
۵۹	.۴۲**	۰/۰۱

$p < .01$ **

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که پرسشنامه‌ی چند بعدی اسلامی از روایی و اعتبار مناسبی برخوردار است. نتایج تحلیل عاملی اکتشافی نشان‌دهنده‌ی وجود چهار بعد متمایز بود. مسئولیت انسان در برابر خداوند با ۷ گویه، مسئولیت در برابر اجتماع با ۶ گویه، مسئولیت در برابر طبیعت با ۴ گویه و مسئولیت در برابر خود(مراقبه) با ۳ گویه با بیشترین بار عاملی در هر بعد قرار داشتند که این ۲۰ گویه ۴۰٪ از کل واریانس را پیش‌بینی می‌کنند که درصد مناسبی برای پرسشنامه است. همبستگی عامل‌ها با نمره‌ی کل پرسشنامه حاکی از روایی سازه‌ی مناسب است. در تبیین نتایج کسب شده در تحلیل عاملی می‌توان به پژوهشی که به بررسی ابعاد مسئولیت از منظر نهج‌البلاغه پرداخته، اشاره کرد که نتایج مشابهی در برداشته است؛ بزرگ‌ترین مسئولیت‌های آدمی را در برابر خدا می‌داند و انسان در رابطه‌ی با خود مسئول است که خویشتن خویش را بشناسد و در پرورش استعدادها و توانایی‌هایش بکوشد. سومین بعد نسبت به سایر انسان‌ها است که شامل حوزه‌ی روابط خانوادگی و خویشاوندی و حوزه‌ی مسئولیت‌های اجتماعی است. چهارمین بعد در رابطه با جهان هستی رقم می‌خورد(افتخاری، ۱۳۸۵). در پژوهش دیگر که با روش تحلیلی مقایسه‌ای مفهوم مسئولیت در دیدگاه اسلام و مکتب اگزیستانسیالیسم مورد بررسی قرار گرفته، مسئولیت‌پذیری انسان در دین اسلام در بعدهای مسئولیت در برابر خداوند، جامعه، خود و طبیعت مورد بررسی قرار گرفته است(اخلاقی بناری، ۱۳۷۸). البته ذکر این نکته در تبیین همبستگی حائز اهمیت است که در دین اسلام با توجه به اینکه مسئولیت با وظیفه و تکلیفی که خداوند برای انسان مقرر کرده یکی است، ارتباط عمیقی با یکدیگر دارند و در همه‌ی این مسئولیت‌ها حتی در گویه‌های مسئولیت در برابر طبیعت، اطاعت از اوامر خدا وجود دارد. بنابراین مسئولیت انسان در برابر خالق خود پیونددهنده‌ی همه‌ی ابعاد مسئولیت‌پذیری به یکدیگر است. با توجه همبستگی بالای پرسشنامه‌ی چند بعدی اسلامی با مقیاس مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا، می‌توان نتیجه گرفت که صرف‌نظر از چند گویه‌ی خاص دینی در پرسشنامه‌ی مسئولیت‌پذیری اسلامی، پرسشنامه قابلیت استفاده در مقیاسی وسیع‌تر را خواهد داشت. همبستگی نسبتاً بالای پرسشنامه‌ی چند بعدی اسلامی با پرسشنامه‌ی کالیفرنیا حاکی از مطلوب بودن پرسشنامه‌ی تهیه شده است. در تبیین نتیجه‌ی اعتبار می‌توان به تعداد گویه‌های هر بعد اشاره کرد. بعد مسئولیت در برابر طبیعت و خود به ترتیب ۴ و ۳ پرسش را به‌خود اختصاص داده‌اند، در نتیجه اعتبار کمتری نسبت به دو بعد دیگر دارند. ولی اعتبار کل پرسشنامه در سطح مناسبی است.

با توجه به نبود پرسشنامه‌ی بومی در کشور برای سنجش مسئولیت‌پذیری و وجود جامعه‌ی مسلمان کشور چنین به‌نظر می‌رسد که پرسشنامه‌ی تهیه شده بتواند این نیاز را برطرف نماید. در

پژوهش‌هایی که هدف آن بررسی و ارزشیابی وضعیت مسئولیت‌پذیری دانشجویان باشد یا پژوهش‌هایی که مسئولیت‌پذیری و متغیرهای مرتبط را با توجه به ویژگی‌های دموگرافی دانشجویان مانند جنسیت، تحصیلات و ... مورد پژوهش قرار می‌دهند، می‌توان از پرسشنامه استفاده کرد. البته می‌توان به مهم‌ترین کاربرد این پرسشنامه در روانشناسی اشاره کرد. در ایران به‌عنوان یک جامعه‌ی اسلامی استفاده از ساز و کارهای اسلامی برگرفته از کتاب قرآن و سنت در مشاوره و روان درمانی شروع شده است. هر چند در شروع مشکلاتی هم داشته است؛ از جمله استفاده‌ی ابزاری از آموزه‌های دینی، بدون اینکه به مبانی اولیه و اصلی پرداخته شود. ولی اقدامات خوبی هم صورت گرفته است (شمشیری، ۱۳۹۱). پژوهش‌های متعددی در مشاوره‌ی فردی و گروهی با رویکرد اسلامی صورت گرفته که به شکل مجموعه‌هایی منتشر گردیده است (فقیه‌ی، ۱۳۸۷) و تهیه‌ی ابزارهای روانشناسی منطبق بر دیدگاه اسلامی ضروری به‌نظر می‌رسد. بنابراین با هنجاریابی پرسشنامه‌ی تهیه شده می‌توان از آن به‌عنوان ابزاری برای سنجش مسئولیت‌پذیری اسلامی در پژوهش‌ها استفاده کرد.

منابع

- آذر مهر، فاطمه (۱۳۸۵). جایگاه وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در قرآن و سنت و آثار و پیامدهای فردی و اجتماعی آن، پایان‌نامه مدرسه علمیه نجس مشهد، پاییز ۱۳۸۵.
- احمدی آخورمه، محمد؛ سهامی، سوسن؛ رفاهی، ژاله؛ شمشیری، بابک (۱۳۹۱) مسئولیت‌پذیری و ابعاد آن در قرآن، همایش منطقه‌ای ذکر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، بهمن ماه ۱۳۹۱.
- اخلاقی بناری، مسعود؛ پاک‌سرشت، محمدجعفر؛ صفایی مقدم، مسعود (۱۳۷۸) بررسی تطبیقی اصل مسئولیت و دلالت‌های تربیتی آن در مکاتب اگزیستانسیالیسم و اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تعلیم و تربیت. دانشگاه علوم تربیتی و روانشناسی شهیدچمران اهواز.
- افتخاری، سیده فروغ (۱۳۸۵) الگوی جامع مسئولیت‌پذیری از دیدگاه نهج‌البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نهج‌البلاغه، دانشکده علوم حدیث.
- باقری، خسرو (۱۳۸۸). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ سوم ۱۳۸۸، انتشارات مدرسه رضایی، پروین (۱۳۷۸). رابطه‌ی خشنودی شغلی و انگیزه پیشرفت با سلامت روان و مسئولیت‌پذیری مربیان تربیتی زن آموزشگاه‌های اهواز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه چمران اهواز.
- رضی، شریف (۱۳۷۹). نهج‌البلاغه، ترجمه حسین انصاریان، تهران، انتشارات پیام آزادی، چاپ هفتم، سال ۱۳۷۹.
- رفعتیان، عبدالحسین (۱۳۸۵) مسئولیت‌پذیری، روند شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری در فرزندان، تهران، انتشارات قطره.
- رمضانی دیسفانی، علی (۱۳۸۰). اثر بخشی آموزش مسئولیت‌پذیری به شیوه‌ی گلاس بر افزایش بحران هویت دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر اصفهان. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته مشاوره، دانشگاه اصفهان، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- شریعتی، محمد تقی (۱۳۴۶). تفسیر نوین، شرکت سهامی انتشارات تهران، چاپ ۱۳۴۶.
- شفیع‌آبادی، عبدالله؛ ناصری، غلامرضا (۱۳۶۵). نظریه‌های مشاوره و روان‌درمانی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ چهاردهم ۱۳۸۸.

- شمشیری، بابک؛ خوشبخت، فریبا(۱۳۹۱) کلیات مشاوره و راهنمایی، نشر آبیژ، چاپ اول بهار ۱۳۹۱.
- شمشیری نیا، ترلان؛ معین، لادن؛ یونسی، فلورا (۱۳۸۸). مقایسه سلامت روان، عزت نفس و مسئولیت پذیری دانش آموزان دختر مقطع راهنمایی خانواده های طلاق و عادی شهرستان فیروزآبادسال تحصیلی ۸۷-۸۸، پایان نامه کارشناسی ارشد مشاوره تابستان ۱۳۸۹.
- شیلینگ، لوئیس(۱۳۸۷). نظریه های مشاوره ترجمه سیده خدیجه آرین، انتشارات اطلاعات، چاپ هفتم.
- صالحی، اکبر؛ محرابیان، زهرا(۱۳۸۷) بررسی انسان شناسی اسلامی وانسان شناسی وجود گرا و مقایسه آنها، دوفصلنامه علمی تخصصی تربیت اسلامی س ۳، ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۷ صفحات ۱۳۹.
- طالقانی، سید محمود(۱۳۶۲). پرتوی از قرآن ناشر شرکت سهامی انتشار تهران، چاپ چهارم
- علوی، سید حمید رضا(۱۳۸۶). نکات اساسی در فلسفه تعلیم و تربیت و مکاتب فلسفی تربیتی، کرمان، دانشگاه شهید باهنر.
- فقیهی، علی نقی(۱۳۸۷) جوان و آرامش روان مشکلات، مشاوره و درمانگری بارویکرد اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه با همکاری انستیتو روان پزشکی تهران و موسسه مطالعاتی مشاوره اسلامی، چاپ زیتون قم، چاپ پنجم، بهار ۱۳۸۷.
- قرائتی، محسن(۱۳۸۳). تفسیر نور، ناشر مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن تهران، چاپ یازدهم.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث، بنیاد بعثت مکان تهران، چاپ سوم.
- کوری، جerald(۱۳۸۷). نظریه های مشاوره و روان درمانی، ترجمه یحیی سید محمدی، نشر ارسباران، چاپ دوم.
- گری گراث، مارنات(۱۳۸۷). راهنمای سنجش روانی ترجمه حسن پاشا شریفی و محمد رضا نیکخو، انتشارات رشد، چاپ سوم.
- گلاسر، ویلیام(۱۳۸۰). واقعیت درمانی، ترجمه سید علی مرتضوی، انتشارات نور ایمان، چاپ اول.
- مترجمان(۱۳۷۷). تفسیر هدایت، ناشر بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ اول.
- مشایخی راد، شهاب الدین(۱۳۸۵) تعلیم و تربیت دینی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، شماره ۴۷، علوم تربیتی، ۷، چاپ دوم ۱۳۸۵.
- مصباح یزدی، محمدتقی(۱۳۸۰) نظریه حقوقی اسلام، انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، چاپ اول، تابستان ۱۳۸۰.
- مکارم شیرازی ناصر(۱۳۷۴). تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامیة، تهران سال ۱۳۷۴، چاپ اول.
- موسوی همدانی، سیدمحمدباقر(۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ ۵.